

2011-04-14
1 (5)
Dnr 2009:419

Redovisning av uppdrag om skolans värdegrund

Dnr U 2009/2848/S

Härmed redovisas uppdraget om skolans värdegrund givet i särskild ordning för budgetåren 2009-2011.

Sammanfattning

Skolverket har nu samlat information om skolans värdegrund på ett lättillgängligt sätt på Skolverkets webbplats. En uppföljande studie av skolornas värdegrundsarbete är genomförd liksom framställning av två olika stödmaterial.

Myndigheten har valt att dels genomföra separata konferenser vid sju olika platser under våren 2010 och dels som ett inslag i implementeringen av det stora reformpaket som Skolverket erbjuder skolhuvudmän under 2010 och 2011. Spridningsaktiviteterna har således ägt rum vid olika tillfällen under arbetet med uppdraget och avslutas under första delen av 2011.

Genomförande

I det följande redogörs för de fem olika delarna i regeringsuppdraget vilka är:

- Webbplats för värdegrundsfrågor
- Studie om skolors värdegrundsarbete
- Stödmaterial om verktyg och metoder
- Stödmaterial om diskriminering och kränkande behandling
- Konferenser

Skolverket har i genomförandet samrått med de myndigheter och organisationer som utpekades i regeringsbeslutet, dvs. Statens skolinspektion, Socialstyrelsen, Statens folkhälsoinstitut, Barnombudsmannen, Diskrimineringsombudsmannen, Ungdomsstyrelsen, Delegationen för mänskliga rättigheter i Sverige. Dessutom har myndigheten löpande samrått med elevorganisationerna och andra berörda intresseorganisationer.

Forum för levande historia har bjudits in till samråd men inte deltagit. Kontakten mellan myndigheterna rörande värdegrundsfrågorna har upprätthållits på andra sätt.

Webbplatsen

Material om skolans värdegrund finns nu samlat under en s.k. portalsida, värdegrundsportalen www.skolverket.se/vardegrund. Här finns information om aktuell forskning, stödmaterial, reportage och intervjuer med anknytning till demokrati- och jämställdhetsfrågor samt frågor som rör mänskliga rättigheter.

Förutom de samråd som beskrivits ovan har även ett par referenskommuner beretts tillfälle att komma med förslag och synpunkter om hur webbplatsen kan utformas.

För att underlätta för besökare på portalsidan använder sig myndigheten av fem huvudingångar:

- Demokrati som uppdrag
- Allas lika värde
- Jämställdhet
- Miljö för lärande och utveckling
- Kränkningar och diskriminering

Dessutom finns kontaktuppgifter till handläggare under den tid då regeringsuppdraget pågår.

En utmaning i detta arbete har varit att avgränsa sig. Sammantaget framstår värdegrundsfrågorna som ett slags paraplybegrepp för en mängd frågor inom skolans område. Detta kan medföra att värdegrunden i någon mening uppfattas som varandes lite av varje och värdegrundens faktiska innehåll och betydelse riskerar att bli otydligt. I arbetet med att åskådliggöra värdegrunden har därför mycket tid ägnats åt prioriteringsdiskussioner och avgränsningar. Vägledande i dessa prioriteringar har varit skollagens skrivningar om grundläggande demokratiska värderingar och mänskliga rättigheter.

Studie om skolors värdegrundsarbete

En uppföljande studie av skolornas värdegrundsarbete är genomförd och redovisas mera utförligt i en delrapport. Vetenskaplig ledare för studien var professor Ann Ahlberg vid Institutionen för didaktik och pedagogik vid Göteborgs universitet.

Studiens innehåll

Sammanfattningsvis innehåller studien en beskrivning av hur värdegrundsarbetet gestaltas på olika skolor.

Arbetet med skolans värdegrund sker med stor variation – både vad gäller intensitet och i sättet att organisera arbetet. Skolledningen har en nyckelroll och vid framgångsrika skolor driver man på arbetet med värdegrunden utifrån styrdokumentet. Kvalitetsarbetet och skolans pedagogiska idé vävs där samman genom olika redskap såsom verksamhetsplaner, individuella utvecklingsplaner och reflexionssamtal, dvs. i ett processinriktat arbetsflöde som genomsyrar organisationen. Värdegrunds-

arbetet görs då till en del av kärnverksamheten som i sin tur stabiliserar hela verksamheten.

I studien framkommer att arbetet med skolans värdegrund kan uppfattas utmanande. Särskilt i de övre åldrarna kan detta innebära att elevernas uppfattningar kan te sig provocerande när demokratiska och mänskliga värden måste försvaras. Det är en svår uppgift som skolpersonal och skolledning står inför när de ska främja skolans värdegrund.

Skolverket gör bedömningen att det finns behov av fortsatt stöd till skolor och skolhuvudmän. Riktade insatser som rör grundskolans högre årskurser och gymnasieskolan kan därför utgöra ett värdefullt stöd.

Ett stödmaterial för arbetet med värdegrunden

Skolverket har utarbetat stödmaterialiet *Förskolans och skolans värdegrund - förhållningsätt, verktyg och metoder* som innehåller vägledning utifrån styrdokumentet, beskrivningar av pågående värdegrundsarbete, kopplingar till aktuell forskning samt verktyg och metoder som konkretiserar arbetet med värdegrunden. Reportage från förskola och skolor visar hur arbetet kan se ut i praktiken. Stödmaterialiet är indelat i sex olika avsnitt och har i stora delar sin motsvarighet i den struktur som finns i värdegrundsportalen. Från studien har hämtats både illustrativa exempel, citat och teoretiskt stöd. Valet av verktyg och metoder har delvis sin grund i studiens slutsatser.

Stödmaterialiet vänder sig i första hand till förskollärare, lärare, förskolechefer och rektorer – men i förlängningen till alla som arbetar i förskola och skola. Skolverket har valt att ge exempel på vedertagna metoder som det finns stöd för i relevant forskning och från beprövad dokumenterad erfarenhet. Referenser och hänvisningar till andra myndigheters material och arbete finns också.

Ett stödmaterial om diskriminering och kränkande behandling

Ytterligare ett stödmaterial har framställts, *Nolltolerans mot diskriminering och kränkande behandling – lagens krav och huvudmannens ansvar*, som handlar om diskriminering och kränkande behandling utifrån diskrimineringslagen och skollagen. Enligt regeringsbeslutet ska Skolverket i samråd med Diskrimineringsombudsmannen och Statens skolinspektion utarbeta stödmaterialiet, vilket har skett. Det framgår vidare att materialet ska vara tydligt och anpassat till respektive verksamhetsform. Skolverket har valt att rikta materialet till rektorer och skolhuvudmän – utbildningsförvaltningar och förtroendevalda. Materialet fokuserar på huvudmannens ansvar för bland annat stöd och uppföljning. Detta ansvar skiljer sig inte mellan olika skolformer. Ett annat fokus är lagstiftningen som också är densamma för alla skolformer. Materialet är utformat med konkreta exempel från olika skolformer. I det följande ges en sammanfattande beskrivning av innehållet.

Innehållet tar, i enlighet med uppdraget, avstamp i lagstiftningen och tydliggör vilket ansvar skolhuvudmannen respektive rektorn har. Vad som kännetecknar ett bra

arbete för likabehandling illustreras med goda exempel. Man kan läsa om hur en skola eller en kommun planerar och genomför sitt arbete systematiskt. Materialet innehåller också exempel på uppföljning mellan förvaltning och skolor och mellan nämnd och förvaltning. I slutet av boken klargörs också vad som händer när man blir stämd – för att arbetet mot kränkningar har brutit och en elev eller ett barn har blivit utsatt.

Konferenser

Skolverket har valt att dels genomföra separata konferenser vid sju olika platser under våren 2010 dels, föra ut arbetet med skolans värdegrund som en del i de reformimplementeringskonferenser som genomförts. De separata konferenserna har genomförts i Alvesta, Arlanda, Falun, Göteborg, Linköping, Malmö och Stockholm och har nått ca 1 000 deltagare. Syftet med dessa konferenser var att belysa skolhuvudmannens ansvar för skolans arbete mot kränkningar och diskriminering samt att föra ut kunskap om de nya allmänna råden för arbetet mot kränkande behandling och diskriminering. Ett annat syfte var att ta del av vilka behov som skolhuvudmän och rektorer upplever i detta arbete för att på det viset skaffa sig ett underlag för hur stödmaterialet om kränkningar och diskriminering skulle kunna utformas.

Där värdegrundsarbetet har genomförts som en del i implementeringen av en ny samlad läroplan har detta påbörjats med start 2010 och fortsätter under första kvartalet 2011. Dessa konferenser riktar sig till ca 18 000 deltagare.

Avslutande reflektioner

Skolverket har under samma period arbetat med uppdrag om jämställdhet, mobbing och diskriminering samt värdegrund. De tre uppdragen tangerar varandra och utgör olika delar av skolans värdegrundsarbete.

Erfarenheter från myndigheten av att genomföra olika insatser betonar värdet av att uppdrag riktar sig till flera nivåer i organisationen. Av samma orsak är det angeläget att alla verksamheter från förskola till vuxenutbildning ges möjlighet till stöd när det gäller normer och värden.

Skolverkets fortsatta arbete med skolans värdegrundsuppdrag behöver stärka lärares kompetens i ett normkritiskt förhållningssätt, vilket innebär att reflektera över sin egen roll och sina egna fördomar i relation till rådande normer.

I fortsatt arbete med stöd till skolor och skolhuvudmän är det också värdefullt att påpeka att insatser samordnas inom närliggande områden. Skolans värdegrund innehåller aspekter av både jämställdhetsfrågor såväl som kränkings- och diskrimineringsfrågor.

Avslutningsvis vill myndigheten lyfta fram värdet av en samordning mellan uppdrag och ett nära samarbete med andra myndigheter som arbetar inom området.

På Skolverkets vägnar

Helén Ängmo
Tf generaldirektör

Peter Östlund
Undervisningsråd

I ärendets slutliga handläggning har Camilla Asp, Tommy Lagergren, Ulrika Lindén samt Staffan Lundh i Skolverkets ledningsgrupp deltagit.

Bilagor

Delrapport avseende en uppföljande studie av skolors värdegrundsarbete (inkl bilaga)

Stödmaterial om verktyg och metoder, *Förskolans och skolans värdegrund - förhållnings-sätt, verktyg och metoder*

Stödmaterial om diskriminering och kränkande behandling, *Nolltolerans mot diskriminering och kränkande behandling – lagens krav och huvudmannens ansvar*

Redovisning av uppdrag om skolans värdegrund: En uppföljande studie av skolornas värdegrunds- arbete

1. Uppdraget och dess genomförande

En del i uppdraget om skolans¹ värdegrund utgörs av en studie av skolornas värdegrundsarbete. I uppdraget anges att studien bland annat ska omfatta en jämförelse av olika sätt att organisera arbetet.

Uppdragets genomförande

För att få ett underlag för en fördjupad analys av hur skolor organiserar sitt värdegrundsarbete valde Skolverket att gå ut med en bred förfrågan till landets skolor om deras vilja att bidra till en studie. De skolor som anmälde intresse fick även besvara en enkät om hur de i stora drag har organiserat verksamheten kring värdegrundsfrågor. Utifrån de svar Skolverket fick och den inledande enkäten gjordes ett urval av sju skolor. En grupp forskare gavs i uppdrag att genomföra en fördjupad studie av olika sätt att uppfatta, förhålla sig till och arbeta med värdegrundsfrågorna. Forskarnas rapport bifogas (bilaga).

Utöver detta har Skolverket nyttjat information om skolors arbete såsom den dokumenterats i Skolverkets utvärdering av olika program mot mobbning (Skolverket, 2011). Även om denna utvärdering inte haft värdegrundsarbetet i sin helhet i fokus innehåller den information som är värdefull även i detta sammanhang.

Skolverket har också nyttjat andra källor. För att få en översiktlig bild av hur värdegrundsarbetet tidigare beskrivits (se avsnitt 2) har framför allt delar av Skolverkets tidigare utvecklingsuppdrag och Skolverkets tidigare lägesbedömningar använts.

Ytterligare en aktuell informationskälla har varit Skolinspektionens kvalitetsgranskning av skolors arbete vid trakasserier och kränkande behandling (Skolinspektionen, 2010) vars resultat relateras till de bilder forskarstudien gett.

Kommentar till uppdragets genomförande och Skolverkets redovisning

Ett motiv för den intresseförfrågan och enkät som Skolverket skickade ut var att hitta skolor som arbetade på olika sätt med värdegrundsuppdraget. Redan vid sammanställningen av enkätsvar kunde man dock konstatera att tydliga skillnader mellan olika skolor var svåra att se (se vidare avsnitt 3). Huvuddelen av skolorna föreföll ha blandade strategier. Urvalet kunde därför inte ske utifrån strikta kriterier utan präglades i högre grad av önskan att finna skolor av olika typer – olika årskurser, upptagningsområden, inriktningar. Att skolorna – som skolor – inte arbetade

¹ Begreppet ”skola” används av läsbarhetsskäl genomgående och syftar i denna rapport på alla skolformer, d.v.s. även förskolan i tillämpliga delar.

2011-04-14
Dnr 2009:419
2 (26)

efter en eller annan ”ren” princip förstärktes vid besöken och det visade sig att skolornas sätt att arbeta inte motsvarades av enkätens antagande. Fokus i studien kom istället att ligga på hur olika förhållningssätt och tolkningar av värdegrunds-uppdraget formar den konkreta praktiken. Den studie som forskarna presenterat ger intressanta och viktiga inblickar i skolornas komplexa verksamhet, om hur ett på olika sätt svårt och mångsidigt uppdrag kan tolkas och omsättas.

Den forskarstudie som bifogas denna redovisning, och de analyser som görs där, svarar forskarna själva för. Utifrån studien och forskarnas observationer för Skolverket i denna redovisning en diskussion om, samt kommenterar, olika sätt att ta sig an värdegrundsuppdraget och konsekvenser av olika strategier.

2. Värdegrundsfrågorna i backspegeln

Skolans demokratiska uppdrag handlar både om att tillvarata elevernas rättigheter, ge kunskaper om demokratins förutsättningar, innehåll och form samt verka för demokratiska arbetsformer. Elevernas rättigheter i skolan utgår från samma grundläggande demokratiska värderingar som samhälle i övrigt vilar på, värderingar som också tydligt framgår av de internationella konventioner som Sverige anslutit sig till.

De grundläggande värderingarna tydliggörs i den nya skollagen och konkretiseras sedan ytterligare i läroplanerna. I skollagen görs också en särskild koppling till FN:s konvention om barnets rättigheter när det gäller barnets bästa. Hänsyn ska tas till barns och elevers olika behov och stöd och stimulans ska ges så att de utvecklas så långt som möjligt (Skollagen 2010:800).

Nya läroplaner och behov av etiska kompasser

Att förmedla och förankra normer och värden har i alla tider varit en del av skolans uppgift. Med lärdomar från andra världskriget fanns särskilda skäl att ge skolan i uppdrag att utveckla demokratiskt sinnade människor för att säkra ett demokratiskt samhälle. Värdegrundsfrågorna fick sedan åter en framträdande plats när samhället på 1990-talet blev allt mer mångkulturellt.

Den ökade segregationen, som också hade socioekonomiska orsaker, ställde högre krav på diskussion och samtal om demokratiska värden (Skolverket, 2002). När läroplanskommittén, i början av 1990-talet, gav etik och värdefrågor förnyad uppmärksamhet menade man att i ett föränderligt samhälle var beständiga värden nödvändigare än någonsin – som ”etiska kompasser” för medborgarna.

Med införandet av de nya läroplanerna 1994 kom skolans värdegrund att omformuleras och sättas i relation till mål och riktlinjer. I Skolverkets kommentarer till läroplanskommitténs ställningstagande kring begreppet värdegrund beskrivs och förklaras hur värdegrunden i läroplanerna är mer än bara mål för verksamheten och hur den är tänkt att förena skolans fostrande och kunskapsförmedlande roll (Skolverket, 1999).

Läroplanernas grundläggande värden, menar man, är till skillnad från målen just grundläggande utgångspunkter och något som ständigt skall påverka handlandet hos alla de som arbetar i skolan. Spänningen i läroplanerna mellan värden och mål beskrivs här som själva bildningsarbetet. ”Ett bildningsarbete som måste formas av lärare och elever gemensamt och som måste bygga på vetenskap, samlade erfarenheter och ett ständigt samspel med förändringar i samhället” (Skolverket, 1999).

Värdegrundsår och värdegrundsprojekt

Den dåvarande regeringen utlyste 1999 till ”värdegrundsåret”. I och med detta kom den del av läroplanerna som behandlar grundläggande värden, och de principer, mål och riktlinjer som är knutna till dessa, än mer befästa ”värdegrunden” som begrepp. Åren efter det så kallade värdegrundsåret skedde ett intensivt arbete med värdegrundsfrågor och skolans demokratiska uppdrag. Detta resulterade i en

2011-04-14
Dnr 2009:419
4 (26)

mängd rapporter, studier och skrifter av olika slag. De kom att följa delvis olika spår och ha något skiftande ansatser men binds också samman av flera gemensamma tyngdpunkter.

Det skolformsövergripande Värdegrundsprojektet, som initierades av Utbildningsdepartementet och där värdegrundsåret var en del, hade i uppgift att på olika sätt ge stöd och stimulans åt förskolor och skolor. Ett övergripande syfte med projektet var ”att få värdegrundsfrågorna att utgöra basen för arbetet i skolan utifrån en helhetssyn på värdegrunden, dvs. att få skrivningarna i läroplanerna att genomsyra förskolans och skolans verksamhet i sin helhet” (Skolverket, 2002).

Ett syfte var också att ”ge skolorna redskap för reflektion och handling” och man konstaterade att skolor och kommuner behövde ”bli betydligt bättre på att utvärdera och följa upp sitt värdearbete.” Ett värdearbete man ofta såg ske genom punktinsatser, t.ex. i form av temadagar. Värdegrundsprojektet konstaterade också att värdegrundsarbetet ofta var inriktat på insatser mot det som bryter mot värdegrunden snarare än på det som främjar demokratiska värden, samt att skolan fortfarande inte lyckats förena kunskapsförmedling med sitt demokratiska uppdrag.

Vid denna tid fick också Skolverket i uppdrag att göra en fördjupad studie avseende värdegrunden (Skolverket, 2000). Bedömningen då var att det generellt behövdes mer tillförlitliga uppgifter om hur värdegrunden praktiseras och man påpekade att en anledning till detta var existerande brister i den lokala uppföljningen och utvärderingen. Denna fördjupade studie kom att bygga på såväl rapporter och material, som Skolverket producerat, som kunskap och erfarenheter från ett urval av forskningsrapporter och externt utredningsmaterial. Utifrån vad man såg lades fokus på hur förskolan, skolan och fritidshemmen lyckas skapa utrymmen för samtal, möten och goda sociala relationer. Utifrån detta identifierades några förutsättningar för utvecklingsarbete med värdegrunden. De faktorer som lyftes var:

- Behovet av att skapa förutsättningar för samtal mellan alla parter
- Vikten av ett tydligt ledarskap på skolan
- Vikten av att lärare och annan personal har en bred syn på sitt uppdrag som innefattar både social omsorg, lärande och insikt om att arbetet innebär mellanmänniska relationer
- Personalens behov av att, generellt sett, höja sin kunskap och kompetens om värdegrunden och hur den omsätts i praktisk handling
- En förutsättning för demokratiska samtal är att barn och unga tas på allvar och att de frågor och erfarenheter som de besitter får ett verkligt genomslag i verksamheten.

Slutligen gjordes en analys av styrkedjan ur ett värdegrundsperspektiv och man konstaterade att styrdokumenterna bland annat användes på ett sätt som gjorde att värdegrunden och de övergripande målen kom i skymundan. Detta var särskilt tydligt i de högre årskurserna.

Senare års lägesbedömningar

Under åren har Skolverket funnit anledning att t.ex. i sina årliga lägesbedömningar återkomma till frågan om skolornas värdegrundsarbete och resultaten av detta. I 2005 års lägesbedömning (Skolverket, 2005) skriver verket bland annat om situationen i grundskolan:

”De senaste åren visar på ett intensivt arbete med värdegrundsfrågorna i kommuner och skolor. Det finns uppgifter som tyder på att förekomsten av mobbning minskar men däremot inte andra former av kränkningar. Språkbruk och bemötande mellan elever, bl.a. när det gäller respekt för andras kultur och bakgrund, behöver förbättras. Det finns också uppgifter om att elever har blivit mindre solidariska och särskilt pojkar tycks ha svårare att ta hänsyn till andras behov.”

Även i senare lägesbedömningar återkommer Skolverket till frågan med olika tyngdpunkter och indikationer på i vilken utsträckning värdegrundsarbetet är framgångsrikt. Den generella bilden är att eleverna trivs bra i skolan med sina lärare, att många upplever att man får komma till tals och har ett inflytande, att förekomsten av mobbning och annan kränkande behandling knappast minskar, att skolorna i hög grad arbetar för att lösa de problem som finns men att arbetet inte alltid är systematiskt och samordnat.

Sammanfattning av värdegrundsarbete i backspegeln

Sammantaget så framstår värdegrundsfrågor som ett slags paraplybegrepp för en mängd frågor inom skolans område. Detta kan ses som positivt om man tolkar det som att värdegrundsfrågorna uppenbarligen har fått bred spridning och på detta sätt också kan sägas genomsyra stora delar av verksamheterna. Mer problematiskt kan det vara om det i själva verket betyder att kunskap om grundläggande demokratiska värden till viss del drunknat i olika tillämpningsområden.

Gemensamt för det som tidigare skrivits är att man på olika sätt bland annat betonat:

- Vikten av ett övergripande perspektiv på uppdraget som inte skiljer kunskapsuppdraget från värdegrundsuppdraget
- Behovet av ett stärkt barn- och ungdomsperspektiv
- Vikten av att organisera en skola som ger möjligheter till samtal och möten – både för att främja sociala relationer och för att kunna ta elevers tankar på allvar
- Behovet av kompetensutveckling som möter de professionellas behov av stöd och kunskap om värdegrunden och dess tillämpning
- Vikten av förbättrad och fördjupad kommunikation mellan skolan och föräldrarna.

Utöver ovanstående betonade man i Värdegrundsprojektet betydelsen av sammanhållande, sociala program på skolorna, utvecklat samarbete och samverkan både

Delrapport

2011-04-14
Dnr 2009:419
6 (26)

Skolverket

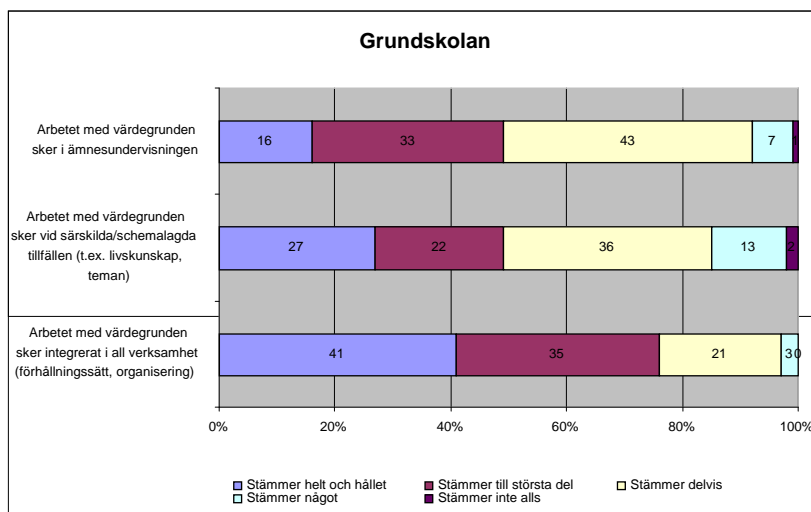
inom skolor, mellan skolor och mellan skola och närsamhälle. Skolverket lyfte även vikten av ett tydligt ledarskap.

3. Värdegrundsarbetet idag– hur organiseras detta?

Den enkät som ett stort antal skolverksamheter besvarade inför den kvalitativa studien och urvalet av skolor ger en första bild av olika sätt att arbeta med värdegrundsfrågor. Skolorna fick ta ställning till i vilken grad de ansåg att arbetet med värdegrunden sker:

- i ämnesundervisningen
- vid särskilda/schemalagda tillfällen (t.ex. livskunskap, teman)
- integrerat i all verksamhet (förhållningssätt, organisering).

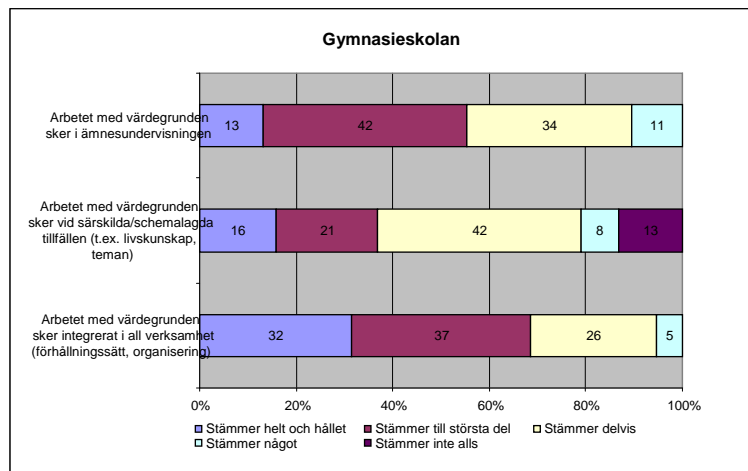
Nedan ges en bild av hur företrädarna för ca 200 grundskolor – kommunala och fristående – besvarat enkäten.

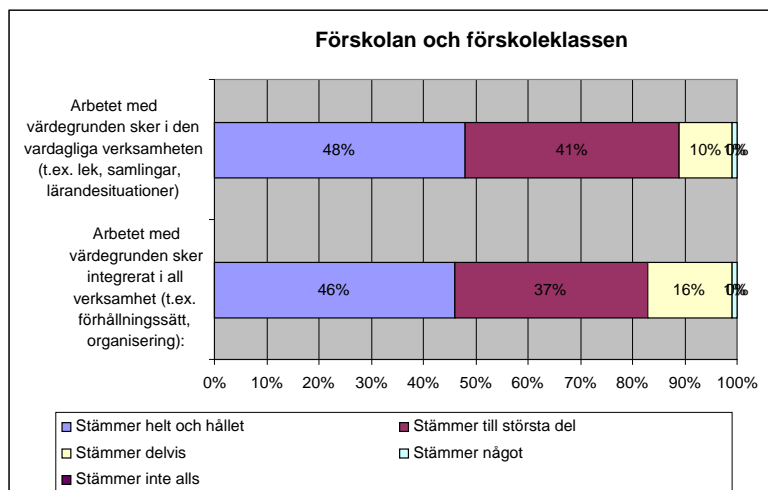
Som framgår av diagrammet svarade mindre än hälften av grundskolorna att arbetet med värdegrundsfrågorna helt eller till mycket stor del har integrerats i verksamheten, dvs. att värdegrundsarbetet visar sig i hur man organiserar verksamheten, i de förhållningssätt man etablerat osv. Samtidigt var det, när enskilda skolors svar granskades, tydligt att många skolor inte utformar arbetet enligt en enda princip – såsom redovisas nedan har man olika slag av insatser i sin verksamhet. Man skulle med andra ord kunna säga att verksamheterna följer mer pragmatiska principer än rent ”programtrogna”.

Gymnasieskolorna svarade, i samma enkät, på ett något annorlunda sätt. Av de ca 40 gymnasieskolornas svar att döma var det helt integrerade arbetssättet där något mindre vanligt än på grundskolan och istället var det vanligare att värdegrundsfrågorna var förlagda till undervisningen i vissa ämnen. Det visade sig även att det var mindre vanligt att gymnasieskolornas arbete med värdegrunden skedde vid särskilda/schemalagda tillfällen.

2011-04-14
Dnr 2009:419
8 (26)

Den bild som de ca 190 svarande företrädarna för förskolorna och förskoleklassen gav var knappast förvånande. Genom att dessa verksamheter inte bedriver regelrätt undervisning i olika ämnen så dominerar olika former av integrerat arbetet. Här framträdde dock en skillnad i att hälften av dessa såg arbetet som något som i första hand skedde i vardagen, t.ex. i leken, i samlingen och i lärandesituationer, medan den andra hälften hellre beskrev arbetet som integrerat genom t.ex. förhållningssätt och organisation.

Den enkät som de olika verksamheterna besvarat kan inte i strikt mening sägas ge en representativ bild av svenska skolverksamheter och resultaten måste därför tolkas med stor försiktighet. Dock ger de tillsammans en klar indikation på att värdegrundsarbetet i praktiken, som nämnts, tar sig olika former. Olikheterna i svarsmonster avspeglar dessutom de olika verksamhetsformernas skilda förutsättningar. Forskarstudiens slutsatser speglar detta förhållande – och forskarna tolkar också

varför det ser ut som det gör i ljuset av hur värdegrundsuppdraget i sin tur tolkas både enskilt och gemensamt.

4. Skolornas arbete med värdegrundsuppdraget

Forskarnas studie i korthet

Den fördjupade studien av arbetet vid ett antal skolor genomfördes på uppdrag av Skolverket och bygger på omfattande intervjuer och observationer som bearbetats och analyserats av forskarna. I forskarnas tolkning av materialet framträder fyra förhållningssätt. De beskriver också en slags progression från ett i huvudsak orefleterat arbete till ett arbete präglat av mer medvetenhet och systematik. De fyra förhållningssätten utesluter heller inte varandra utan överlappar och samspekar.

Det första benämns "Värdegrunden som vedertagen" och beskriver ett förhållningssätt som finns och påverkar men som saknar gemensam medveten mening. När det hänvisas till värdegrunden beskrivs den som något naturligt, normalt eller självklart, som allmän godhet eller som en nedärvd egenskap. Den framstår också ofta som personbunden.

Det andra förhållningssättet kallar forskarna "Värdegrunden som formalisering" och här framträder arbetet med värdegrunden genom formella metoder, arrangerade möten och rutiner. Det finns en medveten strävan efter att förmedla och förankrat värdegrundens värderingar och olika redskap och metoder används för att nå dit. Insatserna kan vara anpassade efter skolans förutsättningar eller användas mer fragmentariskt, ibland programmatiskt.

Det tredje, "Värdegrunden som pedagogiskt flöde", beskriver ett förhållningssätt där värdegrunden omsatts i ett ständigt pågående processinriktat arbete. Verksamheten blir här ständigt föremål för prövning och omprövning i relation till grundläggande värden. Här kommer relationer i fokus såväl mellan elever och personal som mellan skolan, föräldrar och omgivande samhälle. I detta förhållningssätt lyfts skolans ledningsfunktion fram som väsentlig för ett lyckat värdegrundsarbete.

Slutligen beskrivs ett förhållningssätt, "Värdegrunden som interaktion mellan skola och samhälle", där arbetet med värdegrunden sätts i relation till det omgivande samhället och dess strukturer. Betydelsen av hur t.ex. kön, klass, etnicitet och funktionsnedsättning får betydelse för hur värdegrunden förmedlas och omsätts i skolans verksamhet.

En av utgångspunkterna i forskarstudien är att läroplanerna möter skolpersonalen som text och att denna text måste tolkas. Det professionella tolkningsutrymmet är stort och ställer också höga krav. Forskarna beskriver hur en mängd relationer är involverade i denna tolkningsprocess – på och mellan olika nivåer – både mellan individer och grupper inom skolan men också mellan skolan som institution och samhället i övrigt. Kunskaper och erfarenheter skiljer sig åt på ett individuellt plan och får konsekvenser för hur den gemensamma förståelsen formas – och kan formas. Ledarskapet på skolan och det kvalitetsarbete som bedrivs där får också stor

betydelse för i vilken utsträckning det går att prata om en enskild skolas, eller ett gemensamt, värdegrundsarbete.

Uppdragets spänningsfält

I skolans uppdrag ligger dels att förmedla och förankra grundläggande demokratiska värden, dels att gestalta dessa i alla delar av verksamheten. Samtidigt ska skolan t.ex. ”vara öppen för skilda uppfattningar och uppmuntra att de förs fram” samt ”framhålla betydelsen av personliga ställningstaganden och ge möjligheter till sådana”. Detta spänningsfält är till stora delar arena för skolans arbete med värdegrundsfrågorna.

Forskarna beskriver ett spänningsfält mellan det självklara och det kritiska. ”När värdegrunden uppfattades som självklar”, skriver forskarna, ”riskerade den å ena sidan att bli diffus för elever och föräldrar och det fanns samtidigt en risk att den förringades. En kritisk granskning och dekonstruktion skulle, menar forskarna, å andra sidan kunna medföra en destabilisering av dess värden och öppna för krafter som inte är önskvärda. Det är i denna balansgång som lärare befinner sig då de ska förhandla och omförhandla de svåra frågor som uppstår i skolans vardag.”

För att detta spänningsfält ska kunna vara en arena för lärande och utveckling, både för eleverna och för verksamheten, behöver den ständigt vara föremål för medveten och systematisk reflektion. Något som en förgivet tagen värdegrund får svårt att få till stånd vilket blir synligt både i mötet med elever och föräldrar och i organisatoriska frågor.

5. Skolverkets beskrivning och analys av två principiellt olika strategier för arbete med värdegrundsfrågorna

De bilder som framträder av skolornas arbete med värdegrunden har likheter med dem som återfinns i Skolverkets rapport *Utvärdering av metoder mot mobbning* (2011). I utvärderingen av program mot mobbning framkom att inga av undersökningens skolor var att betrakta som rena programskolor. Det visade sig att samtliga skolor hade kontakt med eller använde delar av flera olika program. På samma sätt framgick det, i forskarstudien om skolornas arbete med värdegrunden, att det inte enkelt gick att särskilja skolor som bedrev arbetet fristående från övrig undervisning från dem som bedrev ett arbete mer integrerat i den övriga undervisningen. Däremot kunde den ena strategin vara mer eller mindre framträdande – hos viss personal, hos skolledning eller i vissa grupper på skolorna.

Två övergripande strategier

För att kunna lyfta fram och tydliggöra både vad som kan sägas känneteckna goda exempel på arbete med värdegrunden och vad som kan vara särskilt problematiskt har Skolverket här ytterligare förtydligat de beskrivna förhållningssätten genom att, utifrån forskarstudien och andra aktuella rapporter, föra en diskussion kring två mer övergripande och renodlade strategier. Dessa strategier kan inte tillskrivas enskilda skolor utan framträder på skolorna i varierande omfattning.

Det ena, beskrivet här nedan under rubriken *En strategi där det rätta och goda tas för givet*, bygger till stor del på forskarstudiens beskrivning av värdegrunden som vedertagen och problematiserar ett förhållningssätt där värdegrunden ses som något självklart givet. Med en sådan strategi tenderar meningen med värdegrunden att till viss del bli osynlig och därför kan den inte heller i någon större utsträckning bli föremål för prövning och omprövning. Det förhållningssätt som benämns värdegrunden som formaliserad finns här med som exempel på hur skolor försöker komma vidare i arbetet.

Under rubriken *En processinriktad medvetenhet och systematik* beskrivs därefter en strategi där värdegrundsarbetet tvärtom blivit en integrerad, och medvetet uttalad, del av verksamheten. Här presenteras gemensamma drag för de skolor vars arbete med värdegrunden till stora delar genomsyrar alla handlingar på olika nivåer. Detta förhållningssätt bygger, till stora delar, på det som i forskarstudien beskrivs som värdegrunden som pedagogiskt flöde. Den medvetenhet om samhälleliga strukturer och normer som här framträder i avsnittet värdegrunden som interaktion mellan skola och samhälle är här en del. Däremot utesluter inte strategin inslag av det som i forskarstudien kallas ”värdegrunden som formaliserad”, men sådana inslag får en annan funktion än de får i den föregående strategin.

6. En strategi där det rätta och goda är taget för givet

Den ena principiellt övergripande strategin bygger på ett förhållningssätt (i forskarstudien benämnt ”värdegrunden som vedertagen”) där arbetet med värdegrunden tar sin utgångspunkt i en syn på det goda som något givet. Värdegrunden ses här som något självklart och ”normalt” och blir egentligen inte föremål för reflektion utifrån de intentioner och den mening som formuleras i läroplanerna. Eftersom detta förhållningssätt inte, i någon djupare mening, knyts till läroplanernas uttryckta värdegrund beskrivs det här, i den bemärkelsen, som omedvetet och oreflekterat.

Vaga begrepp i arbetet med värdegrunden

I forskarnas intervjuer med skolpersonal och föräldrar beskrivs värdegrunden, utifrån det förhållningssätt som beskrivits ovan, ”som ett naturligt inslag hela tiden” och som att ”den ligger någonstans här bak i ryggmärgen”. En lärare uttrycker det som att det ”bara är nya ord på något som alltid har funnits”. Trygghet lyfts fram som viktigt både av skolpersonal och föräldrar och lärarna poängterar till exempel vikten av att eleverna utvecklar empati. Från föräldrahåll kan innebörden också uttryckas som att det handlar om något självklart, beskrivet som ”respekt”, som ”vanligt folkvett” eller att ”inte tillåta vad som helst”.

Forskarna problematiserar att vaga begrepp som ”respekt”, ”empati” och ”trygghet” får ge varandra mening utan att värdegrunden ges mening i sig. En värdegrund som har sin grund i allmän godhet eller det självklart rätta blir svår att tillämpa och den kan i förlängningen också verka exkluderande och därmed motverka sitt syfte. De problem detta medför blir synliga både i möten av olika slag, i organisatoriska beslut och i undervisningen.

Forskarstudien tycks, genom att visa på tendensen att hänvisa till självklara värden och vaga begrepp, bekräfta den bild som tidigare arbeten gett av att många som arbetar i skolan uppfattar värdegrundsuppdraget som otydligt. Det verkar för många vara svårt att veta vad man ska göra.

Det självklart goda kan exkludera

I forskarstudien framkommer att när värdegrunden ses som något självklart gott, och samtidigt vagt, kan den komma att verka uteslutande. En sådan värdegrund, vars tillämpning blir exkluderande, riskerar att motverka sitt syfte.

”När värdegrunden ska översättas till handling utan att bli problematiserad framstår den som en oomstridd sanning”, skriver forskarna. Denna vaga och oproblematiserade värdegrund kan då bli omöjliggöra en granskning av de värderingar som kommer till uttryck i beslut och handlingar. Med en sådan tillämpning av värdegrunden är risken stor att de som uppfattas som avvikande blir exkluderade. Denna värdegrund riskerar också att bli svårbegriplig för elever och föräldrar.

”Skolans värdegrund kan synas förgivet tagen i sin innebörd”, skriver forskarna vidare.” Men normer och värden behöver, när de ställs på sin spets, förhandlas och

2011-04-14
Dnr 2009:419
14 (26)

omförhandlas för att kunna omsättas i praktiken utifrån de situationer som uppstår. Denna förhandling och omförhandling ska inte ses som att värdegrunden är förhandlingsbar utan snarare handlar det om att skapa förståelse för hur dessa värden tillämpas och ges mening. En sådan omförhandling kommer sällan till stånd när värdegrunden tas för given och i sig inte ges vidare mening. I en organisation där grundläggande värden ses som något självklart och givet, och därför inte hela tiden blir uppmärksammade, är risken därför överhängande att de förhandlas bort.

En självklar och given värdegrund blir lätt osynlig och tillämpningen av den likaså. I den mängd beslut som sen fattas på den enskilda skolan är risken stor att de värderingar som ligger till grund för olika beslut inte uppmärksammas, och inte heller tolkas utifrån läroplanens intentioner. Detta kan ta sig olika uttryck på olika nivåer och i olika situationer. Ett sådant exempel som lyfts i forskarstudien är hur skolor organiserar för elever i behov av särskilt stöd. I ibland vällovliga försök att organisera undervisning utifrån elevers behov och förutsättningar kunde praktiska lösningar komma att sätta vissa grundläggande värden ur spel. Detta kunde konkret komma till uttryck i mötet med särskoleelever och elever med Aspergers syndrom – både i hur de bemöttes och i placeringen av dessa elever i särskilda lokaler.

Forskarna beskriver även ett samtal, med elever från ett av yrkesprogrammen, som handlade om eleverna som gick på motsvarande program på gymnasiesärskolan. På frågan om de inte skulle kunna gå programmet tillsammans konstaterade en av eleverna att nej ”då hade det blivit mobbning”. En annan menar att ”(d)et hade varit skämmit att vara med dom” och en tredje elevkommentar löd ”(f)ast hade man mött dem utan att veta hade man nog inte tänkt på det”. Denna sista kommentar kan tolkas som att just särskiljandet i sig bidrar till de negativa värderingarna.

På en av skolorna som forskarna besökte observerades en situation där några elever uppfostrar en av särskolans elever i matsalen med samma tonfall som elevens assistent använder. Forskarna problematiserar hur vuxnas förhållningssätt på detta sätt påverkar eleverna och påpekar att när eleverna möter denne elevs beteende med samma uppfostrande attityd som de vuxna finns ”en risk att kamraten förblir i en barnslig, underordnad, ställning.”

Forskarstudien tar även upp skolpersonals olika förväntningar på olika elevgrupper. Detta kunde ses i lärares förväntningar på olika elever i de olika ämnena men också i skolpersonals förväntningar på beteenden och värderingar i allmänhet. Forskarna såg här bland annat att en tendens att nedsättande språk accepterades på yrkesprogrammen på ett annat sätt än på de studieförberedande. Även elever gav uttryck för hur de upplevde att olika elevgrupper, och program på gymnasieskolan, värderades olika. ”Samhälle och natur har egna samlingsrum men vi har inget”, reflekterar en elev på ett av gymnasiets yrkesprogram.

Forskarna visar att just i mötet med olikhet kunde grundläggande värden komma att ruckas på. Forskarna fann en benägenhet hos skolpersonal att uppfatta och förstå elevers beteenden begränsat ”när innebörden i värdegrunden sågs som oberoende av trosuppfattning, kulturell tillhörighet, social klass, genus eller funktionsnedsättning”. Liksom att en oreflekterad värdegrund medföra svårigheter att upptäcka ”hur dominansen för ett visst synsätt skapas och hur det tar sig uttryck i vär-

degrundens formuleringar.” Värdegrunden kan på detta sätt bli exkluderande om den ses som något som står över andra kulturers sätt att se det goda.

Forskarstudien visar alltså att när det goda definieras gentemot sin motsats kan det bli svårt att möta det som upplevs som annorlunda eller avvikande från existerande normer. På mångkulturella skolor såg man exempel på hur ”elever genom sina handlingar blev främmandegjorda”. Beteenden tolkades då utifrån elevers främmande bakgrund vilket dels stängde dörren för andra rimliga tolkningar, dels försvårade ”en öppenhet inför samtal om andra sätt att närma sig ställningstaganden i etiska dilemman.”

Forskarna konstaterar också att ett oreflekterat förhållningssätt, med fokus på personliga egenskaper, ofta blir moraliserande. Det uppenbart goda eller rätta definieras då gentemot sin motsats, det onda eller felaktiga. Det som då ofta uppmärksammas är det godas motsats – det som uppfattas som hotande och problematiskt – till exempel bristande empati eller värderingar som upplevs som olämpliga. Här tycks forskarstudien visa att det finns en betydande risk att olika insatser riktas mot det som upplevs hota det gemensamma goda och rätta, utan att man på skolan problematiserar och utan att insatser leder vidare till samtal om existentiella villkor och normer. Fokus kan då hamna ”på tillfälliga lösningar på sådana konflikter som hindrar verksamheten” snarare än på ett främjande värdegrundsarbete på alla nivåer, på samtal för att bearbeta och förstå.

Förskjutning från verksamhetens utformning till elevernas beteende

I forskarstudien framträder en tendens att värdegrunden, när den likställs med vaga begrepp som trygghet och empati, reduceras till en fråga om personliga egenskaper. På skolan blir arbetet då beroende av personer som befinner sig i ledande positioner eller av dem som kan beskrivas som ”eldsjälar”. I arbetet med eleverna kan värdegrundsarbetet utvecklas till att handla om elevers beteende och utvecklingen av empatisk eller social förmåga. Här tycks en förskjutning kunna ske från verksamhetens, och undervisningens, utformning till personliga egenskaper och elevers beteende.

När värdegrunden ses som självklar framstod det, i intervjuer och observationer, som vanligt att fokus just låg på elevernas beteende. Vaga begrepp som trygghet och empati användes ofta som beskrivningar av vad värdegrundsarbetet handlade om. Forskarna beskriver till exempel att när empati uppfattades som en mätbar egenskap i form av EQ så sågs denna egenskap som en förutsättning för att utveckla social förmåga. ”Då värdegrundsarbetet uppfattades ur detta perspektiv”, skriver forskarna, ”fick det lätt fokus på att rätta till elevens yttre beteende så att det blev accepterat.” Forskarstudien visar därmed att ett förhållningssätt som bygger på en oproblematiserad värdegrund kan göra skolor oförmögna att söka lösningar på problem i miljön, och i själva verksamheten, snarare än hos den enskilda eleven.

Denna ansvarsförskjutning lyftes även i Skolverkets kunskapsöversikt *Vad påverkar resultaten i svensk grundskola?* (2009). Kunskapsöversikten visar att det finns en tydlig tendens att individualisera problem i elevers skolsituation och att allt fler elever till exempel definieras i behov av särskilt stöd (och som avvikande från det ”norma-

2011-04-14
Dnr 2009:419
16 (26)

la”). Dessa differentierande tendenser diskuteras i kunskapsöversikten i relation till elevernas resultat men är också starkt kopplade till hur grundläggande värderingar kommer till uttryck i skolans organisation.

En liknande tendens lyfts också i BEO:s arbete med anmälningar om kränkande behandling. Där framkommer att de vuxna på skolan ofta lägger skulden på det utsatta barnet eller eleven och skyller kränkningen eller trakasserier på egenskaper hos barnet eller eleven.

När forskarna visar på en tendens att reducera värdegrunden till en fråga om elevers beteende så kan detta alltså förstås i ett större sammanhang. Och när elevernas beteende blir mått på arbetet riskerar skolan både att verka exkluderande och att tappa fokus på den egna verksamheten och de värden som gestaltas där.

Förhandling och omförhandling kommer inte till stånd

Forskarstudien visar att en förgivet tagen värdegrund försvårar både skolpersonalens förståelse för värdegrundsuppdraget och uppgiften att förmedla och förankra dessa värden hos eleverna. Likaså försvåras uppgiften att möta, och involvera, föräldrar i arbetet. Det fanns också, vilket nämnts ovan, en risk att värdegrundsuppdraget reducerades eller förringades.

Forskarna beskriver hur värdegrundsarbetet upplevdes som tämligen oproblematiskt i arbetet med de yngre barnen och eleverna men att det upplevdes som mer problematiskt när eleverna blev äldre. I ”samtalen om att vara en god kamrat, visa hänsyn och acceptans blev dessa värden inte ifrågasatta” med de yngre. I arbetet med de äldre eleverna försvårades dock arbetet när dessa elever utmanade det självklara goda och rätta. ”När man pratar värdegrund på låg- och mellanstadiet, då är det lätt”, funderar en rektor. ”När man pratar på högstadiet, då är du inne på tabubelagt område. Då är det mycket, mycket, mycket svårare. Därför att du blir så mycket mer provocerad av de stora barnen.”

”Värdegrunden finns som någonting självklart”, konstaterar en annan rektor, ”men samtidigt som något som inte fungerar i verkligheten för de här eleverna.” Arbetet med de äldre eleverna består då ofta av en balansgång mellan att försvara grundläggande demokratiska värderingar och samtidigt möjliggöra för vidare samtal om livsvillkor, existentiella och etiska frågor.

Överlag visar forskarstudien att det finns tecken på att uppdragets svårigheter framträder tydligare i arbetet med de äldre eleverna. Äldre elever utmanar och ifrågasätter på ett annat sätt än de yngre. Ett skäl som beskrivs i studien är att verkligheten blir allt mer komplex ju äldre eleverna blir och de värderingar som finns i samhället blir allt mer framträdande. ”Det är ingen lätt uppgift”, skriver forskarna, ”för lärare att förmedla sådana kunskaper, färdigheter och värden som ger framgång i samhället och samtidigt ta till vara och ge erkännande åt allas olika erfarenheter och värderingar, även hos de elever som provocerar eller på annat sätt utmanar skolans organisering av undervisning och lärande.”

Det krävs både medvetenhet, mod och mognad för att kunna möta ifrågasättande elever i samtal där respekt för den enskildes tankar är något lika självklart som

medvetenheten om grundläggande demokratiska värden. En oreflekterad praktik kan få svårt att hantera uppdraget. Det blir svårt att bjuda in till samtal om stora frågor om det saknas medvetenhet om att svaren inte är självklart givna. ”Åsikter som räknas som liggande i marginalen av det som kan accepteras blir hotfulla mot de gränser som sätts upp för försvaret av det goda”, skriver forskarna.

Det finns också en tendens, i arbetet med de äldre eleverna, att inför beslut överlåta ansvaret för samtal till eleverna själva. I arbetet med de yngre barnen och eleverna tog lärarna i högre grad ansvar för dessa och ledde dem så att allas röster blev hörda. Samtidigt visar forskarstudien att det var i mångkulturella gymnasieskolor och på gymnasiets yrkesprogram som möjligheter till förhandling och omförhandling uppstod. Forskarstudien indikerar dock att en självklart god värdegrundsstrategi inte i någon större omfattning kunde ta till vara dessa möjligheter.

Forskarna såg i skolorna att det fanns en allmän risk att lärare såg till tillfälliga lösningar på konflikter som hindrade verksamheten snarare än att ge utrymme och arbeta med reflektioner och samtal där olika åsikter och argument får utrymme. ”Insatserna riktas mot det som upplevs hota det gemensamma och blir inte sällan fragmentariska eller situationsanknutna utan att leda till vidare samtal om existentiella villkor.”

En förhandling och omförhandling av värdegrunden kräver reflektion över dess mening och tillämpning. Forskarna visar att när arbetet ses som något som ligger vid sidan av kunskapsuppdraget, och inte som en del av hela verksamheten, kan det bli en fråga för några få särskilt ansvariga. Alternativt komma att bedrivas på särskilda lektioner eller genom särskilda övningar.

I Skolverkets *Utvärdering av metoder mot mobbning* (2011) framkommer tydligt de problem som kan vara förknippade med ett värdegrundsarbete som dels ligger vid sidan om den ordinarie undervisningspraktiken, dels i hög grad riktar in sig på elevers beteende. Särskilt problematiskt visar sig en programmatisk användning vara när denna inte anpassas eller utarbetas i relation till skolans och skolpersonalens egna förutsättningar och erfarenheter. Det visade sig till exempel finnas risk för att det beteende som ”tränades” enbart tycktes gälla under dessa särskilda lektioner.

I utvärderingen konstateras att det finns skäl att förmoda att grunden för ett lyckat förändringsarbete ligger i insikten om att vi, när det gäller mobbning, har att göra med ett unikt kunskapsområde. Skolverket konstaterar att den vardagskunskap lärare har om mobbning inte är tillräcklig. Därutöver krävs djupa och breda teoretiska kunskaper för att kunna bedriva ett effektivt antimobbningsarbete med elevernas bästa för ögonen. Detsamma kan sägas gälla för förståelsen och tillämpningen av värdegrunden på olika plan. Sådana kunskapsområden är värdegrundens bakgrund och syfte, etik i allmänhet samt lärares kompetens att hålla i samtal med elever – både generellt och mer specifikt kring frågor som rör normer och värderingar.

Det finns även ett behov av att ge pedagogiska frågor och värdegrundsfrågor utrymme på gemensamma möten. Forskarstudien uppmärksammar att organisatoris-

2011-04-14
Dnr 2009:419
18 (26)

ka och praktiska frågor tar stort utrymme – delvis för att den pressade arbetsituationen kräver lösningar på omedelbara problem.

Sammanfattning av En strategi där det rätta goda är taget för givet

Den bild som framträder utifrån denna strategi, som ser värdegrunden som given och som något självklart och gott, är problematisk men inte helt överraskande. Skolornas vardag är komplex på många sätt och värdegrundsuppdraget kräver ett omfattande tolkningsarbete både enskilt och gemensamt.

Där det dominerande förhållningssättet var att se värdegrunden som given och självklar framträdde följande som särskilt problematiskt:

- Värdegrunden var inte föremål för ständig reflektion utifrån läroplanens intentioner och blev därför vag och otydlig. Denna vaga och otydliga värdegrund tenderade att antingen skjuta över ansvaret på eleverna och/eller bli exkluderande i förhållande till de eller det som upplevdes som avvikande.
- De värderingar som kom till uttryck i verksamheten uppmärksammades inte alltid och värdegrunden kunde då komma att sättas ur spel till förmån för praktiska lösningar.
- När arbetet med värdegrunden lade fokus på elevernas beteende tenderade skolorna och skolpersonalen att göra åtskillnad på kunskapsuppdraget och värdegrundsuppdraget – vilket inte är intentionen i läroplanerna. Det var också när denna skillnad gjordes som enskilda metoder och program blev än mer problematiska, då de riskerar att inte vara förankrade i, eller ta hänsyn till, verksamhetens förutsättningar.
- Skolpersonal som inte hade en tydlig förankring i, och förståelse av, värdegrundens betydelse och tillämpning fick också, på olika sätt, svårt att möta elever i samtal om normer och värden. Detta var särskilt tydligt när eleverna blev äldre och började ifrågasätta det självklart goda.

7. En strategi med processinriktad medvetenhet och systematik

Den andra principiellt övergripande strategin som framträder bygger på ett förhållningssätt där värdegrunden både ses som en del av alla processer i verksamheten och knyts samman av väl kända och förankrade måldokument. I huvudsak bygger detta på det förhållningssätt som i forskarstudien benämns ”värdegrunden som pedagogiskt flöde”. Trots de svårigheter som beskrivits i föregående avsnitt om det rätta och goda taget för givet fann forskarna exempel på hur vissa skolor eller vissa lärare, i större utsträckning, lyckades få värdegrunden att genomsyra hela verksamheten eller undervisningspraktiken. Dels genom att låta den vara föremål för ständigt reflektion och förhandling men också genom lärarnas förhållningssätt och sättet att organisera verksamheten.

Forskarna menar att ett ”linjärt sambandstänkande mellan statliga styrdokument och reell skolverksamhet” inte fungerar fullt ut och att detta påverkar förståelsen och tillämpningen av värdegrunden. Att olika faktorer samverkar, allt ifrån samhällsutvecklingen, den enskilda elevens situation och den enskilda lärarens värderingar, gör komplexiteten omfattande. Det tycks, enligt forskarstudien, vara avgörande för arbetet hur väl skolorna lokalt lyckas översätta och implementera värdegrunden så som den uttrycks i styrdokumentet.

Styrning och delaktighet gör värdegrunden tydlig

I kontrast till användandet av vaga begrepp och en syn på värdegrunden som given pekar forskarna på skolor där tolkningen av styrdokumentet hålls levande och där förhandlingar och omförhandlingar kan ske på olika nivåer i skolpraktiken. Forskarstudien indikerar att ett levande arbete med värdegrunden – på alla nivåer – bygger på ett samspel mellan styrning och delaktighet. Å ena sidan lyfter forskarna fram ledarskapet och den nyckelposition som skolledningen och huvudmän har av att se till att det finns en genomarbetad plan för hur arbetet i skolorna ska bedrivas utifrån måldokument på olika nivåer. Å andra sidan framgår att arbetet inte ensidigt kan bedrivas av en skolledning eller huvudman utan att denna styrning realiserar i mötet med skolpersonal, elever och föräldrar.

Forskarnas resultat visar att skolor, genom att använda redskap som knyter mål, utvärdering och kvalitetsarbete närmare varandra, kan skapa processer ”som gör att värdegrundsarbetet stabiliseras och blir en del av kärnverksamheten.” Förhandling och omförhandling av värdegrundens innebörd ”blir en del av målet”, skriver forskarna. När redskap av olika slag, som till exempel individuella utvecklingsplaner, pedagogisk dokumentation, reflektionssamtal, utvecklingssamtal, utvärderingar och verksamhetsplaner, knyts samman med skolans pedagogiska idé innebär det en tolkningsprocess som också är ett mål i sig. Denna tolkningsprocess, som knyter ihop dessa delar med en övergripande plan behöver både skolpersonal, elever och föräldrar vara delaktiga i och är en del av processen när normer och värden ska förankras hos eleverna.

2011-04-14
Dnr 2009:419
20 (26)

Medan en strategi som tar det goda och rätta för givet egentligen inte ger utrymme för ”det avvikande” i elevers och föräldrar uppfattningar ger en processinriktad medvetenhet och systematik som strategi inte utrymme för vilka organisatoriska lösningar och förhållningssätt som helst hos den som arbetar i skolan.

Processinriktat arbete på olika nivåer

På de skolor där arbetet, enligt forskarstudien, på detta sätt sker mer medvetet utifrån styrdokument på olika nivåer beskrivs det som ”målmedvetet, processinriktat och strategiskt”. Forskarna framställer då värdegrundsarbete som att det lever både i organisationen och i den pedagogiska vardagen och att alla handlingar ”syftar till att barnen och eleverna ska få känna sig oumbärliga och utvecklas på sina egna villkor”. Arbetet på skolorna beskrivs vidare som kännetecknades av ”en koncentration och intensitet i alla handlingar.”

Forskarna beskriver i studien till exempel hur ett processinriktat arbete blir synligt i lärarens ledarskap i undervisningen och i interaktionen med alla i rummet. Arbetet med värdegrunden reducerades då inte till en metod eller en övning utan fanns närvarande i allt från hur eleverna togs emot i klassrummet till hur läraren ledde samtalen, hur rummet möblerades och grupper sattes samman. Konkret kunde det gestalta sig i hur läraren bekräftade eleverna genom att ta dem i hand eller ta upp tråden i det eleverna sade eller gjorde.

Hur grundläggande värden, enligt läroplanernas intention, kommer till uttryck i undervisningen kopplas alltså samman med verksamhetens organisation och övergripande mål. På så sätt blir inte arbetet med värdegrunden något skilt från kunskapsuppdraget. Forskarstudien indikerar att detta processinriktade arbetssätt var vanligare i undervisningen med de yngre barnen och eleverna och mer sällsynt i gymnasieskolan.

Öppen skola bjuder in till delaktighet

Forskarna visar att när värdegrunden blir begripliggjord, genom att styrdokument kopplas till processer på olika nivåer, kan skolan vara en verksamhet som inkluderar, snarare än exkluderar. Till skillnad från det oreflekterade förhållningssätt som tar värdegrunden för givet, och som fick svårt att möta det som avvek från normen, kunde detta mer medvetna förhållningssätt se olikhet som en realitet. Forskarna fann här också exempel på skolor som såg svårigheter ”som incitament för att göra värdegrunden till föremål för reflektion och förhandling.”

Forskarna beskriver i studien ”hur värdegrundsarbetet kan ses som ett ömsesidigt utbyte mellan skolan och samhället där aspekter som kan kopplas till social klass, kön och etnicitet blir betydelsefulla i arbetet med normer och värden.” I forskarstudien ges exempel på hur skolan, genom att uppmärksamma strukturer och normer i samhället, även kan uppmärksamma hur dessa tar sig uttryck i skolan. Värdegrundsarbetet sätts då i relation till ”ett bredare perspektiv på omgivande samhällsfaktorer och visar på värdet av variation”. Detta avspeglade sig, på de skolor forskarna besökte, bland annat i förhållningssätt till elevernas olika förutsättningar,

uppväxtmiljö och kulturella bakgrund, men också i uppmärksamheten på skolans lärandemiljö.

Forskarna skriver att ”(h)ur skolor ser på alla barns möjligheter avspeglar sig i de förhållningssätt personalen intar i förhållande till den miljö eleverna växer upp och lever i.” Här kunde skolans kompensatoriska uppgift att ge alla elever lika möjligheter komma till uttryck genom fokus på verksamheten utan att, som kunde vara fallet när värdegrunden sågs som något givet, bli en fråga om elevers egenskaper eller beteende. Forskarna ger exempel på hur en skola som ligger i ett socialt utsatt område arbetar för att vara ett alternativ till den oroliga, och ibland torftiga miljö, som barnen växer upp i. Fokus låg här inte på elevernas beteende utan på miljöns och verksamhetens utformning. ”Synsättet går ut på att skapa en oas, en skyddande miljö, för barnen där de för en stund kan glömma svårigheterna för att inhämta kunskap”, skriver forskarna.

Forskarstudien tycks även visa att en medvetenhet om olika kulturer och sociala grupperingar gjorde att skolorna kunde uppmärksamma i vilken mån den status som tillskrivs olika grupper i samhället också kommer till uttryck i skolan. Det kunde till exempel handla om att uppmärksamma att statusen på olika gymnasieprogram har sin motsvarighet i yrkeslivet. Denna uppmärksamhet kunde då föranleda att överbryggande aktiviteter kom till stånd ”där alla elever kan arbeta tillsammans med teater, friluftsdagar eller andra gemensamma projekt och individuella val.” Ytterligare ett exempel på hur miljön uppmärksammades ges från en förskola som utifrån ett genusperspektiv bytte namnet dockvrån till fantasirummet vilket gjorde att både flickor och pojkar började leka där tillsammans.

Uppmärksamhet på miljöns betydelse och vilka normer och värderingar som där kom till uttryck lyftes av forskarna. I beskrivningen och analysen av en strategi som tar det goda för givet problematiseras hur placeringen av elevgrupper i olika lokaler kan signalera värderingar som krockar med värdegrunden. I forskarstudien ges exempel på hur skolor på olika sätt försökt skapa delaktighet för att motverka oreflektade normer. Det kunde handla om att en medvetenhet om att relationer och interaktion skapas i, och av, det fysiska rummet. Istället för att sätta upp gränser och göra skillnad på olika elevgrupper fanns det även exempel på skolor som ”funnit vägar till ett inkluderande arbetssätt med en logistik för interaktion kan också fungera som modeller för ett inkluderande samhälle.”

Fördjupade samtal och diskussioner

Forskarna betonar vikten av en ständigt pågående reflektion över de normer och värden som ständigt skapas och lyfter fram det problematiska med en förgivet tagen värdegrund som får stå för något allmänt gott. ”Genom att hålla öppet för en diskussion omkring hur innebörder skapas i värdegrunden, på vems villkor och i vilka sammanhang, kan lärare och personal nå närmare en gemensam förståelse.” Förhandling och omförhandling av värdegrundens innebörd ”blir en del av målet”, skriver forskarna. Detta är en del av den tolkningsprocess som alla som arbetar i skolan behöver vara delaktiga i, liksom det är en del av processen när normer och värden ska förmedlas och förankras hos eleverna.

2011-04-14
Dnr 2009:419
22 (26)

En förutsättning för ett levande arbete med värdegrunden blir då, visar forskarstudien, att samtal om etiska frågor utifrån värdegrunden förs i verksamhetens alla sammanhang, både utifrån specifika situationer och händelser och på ett mer allmänt reflekterande plan. Forskarna lyfter exempel på hur pedagogiska diskussioner med fokus på värdegrundsfrågor blivit en central del av en skolas arbete och hur detta avspeglas i att gemensamma möten huvudsakligen handlar om just dessa frågor. Informationsfrågor och annan envägskommunikation har skolorna då lyckats finna andra kanaler för.

När pedagogiska diskussioner med fokus på värdegrundsfrågor gavs utrymme fick också arbetet med föräldrar en annan karaktär. Forskarna ger i studien exempel på hur skolors möten med föräldrar kom att innehålla ”värdegrundsfrågor såsom förhållningssätt och hur pedagogiska idéer kan ta sig uttryck i vardagen”. Det fanns exempel på hur skolor bjöd in föräldrar för mer informella samtal, i samband med matlagning, temakvällar eller som inbjudna föreläsare. Även rollspel användes på en skola för att gestalta värdegrundsproblematiken.

Den förgivet tagna värdegrunden fick, som beskrivits i tidigare avsnitt, svårigheter att möta elever som på olika sätt utmanade det självklara goda. Forskarna lyfter fram hur ett reflekterande förhållningssätt som förmår sätta värdegrunden i ett sammanhang också kan hitta vägar att möta dessa elever: Genom att diskutera hur värdegrunden tillkommit kunde lärare ”finna nya vägar som bidrog till att möta variationen i elevers bakgrund, kunskaper och erfarenheter”. En förståelse för värdegrunden som socialt konstruerad i ett historiskt, politiskt och kulturellt sammanhang gav en öppenhet inför samtal om andra sätt att närma sig ställningstaganden i etiska dilemman.”

I de intervjuer och observationer forskarna gjorde framträdde att man på skolorna eftersträfvade samtal där alla kunde komma till tals och bli hörda och där olika argument gavs utrymme och beaktades. Det visade sig viktigt att skapa utrymme för en dialog som kunde ge lika möjligheter oberoende av kulturell eller språklig förmåga att argumentera. Forskarna noterade dock att när det gällde de äldre eleverna så överläts ”ansvaret för samtalen inför beslut i högre grad åt eleverna medan lärarna tar ansvar för och leder samtalen för de yngre så att allas röst blir hörd.” Samtidigt fanns möjligheter i arbetet med de äldre eleverna. I de intervjuer och observationer som forskarna genomförde framkom att det främst var i skolor präglade av etnisk mångfald och på gymnasieskolornas yrkesförberedande program som domnanta föreställningar kunde bli ifrågasatta.

Sammanfattning av En processinriktad medvetenhet och systematik

Det fanns exempel på skolor som i högre utsträckning lyckades få värdegrundsarbetet att genomsyra hela verksamheten. Dessa skolor kännetecknades av att:

- Styrdokumenten hölls levande utifrån ett samspel mellan styrning och delaktighet. Utifrån dessa kunde förhandlingar och omförhandlingar av grundläggande värden ske på olika nivåer i skolpraktiken.
- Huvudmän och rektorer hade en nyckelposition och tog ansvar för att det fanns en genomarbetad plan för hur arbetet skulle bedrivas. Denna styrning fungerade inte ensidigt utan realiserades i mötet med skolpersonal, elever och föräldrar.
- Skolan och lärarna var målmedvetet och koncentrerat fokuserade på processer, både i undervisningen och i verksamheten i stort. Detta blev särskilt tydligt i undervisningen och tycktes vanligare i undervisningen med de yngre barnen och eleverna och mer sällsynt i gymnasieskolan.
- Det fanns en förmåga att uppmärksamma strukturer och normer, både i samhället och i verksamheten, och utifrån detta skapa en miljö för alla barns och elevers utveckling.
- Pedagogiska diskussioner med fokus på värdegrundsfrågor gavs huvudsakligt utrymme på gemensamma möten.
- Verktyg för att föra och leda fördjupade samtal om etiska och moraliska frågor, liksom kunskap om de grundläggande värderingar som utgör värdegrunden, möjliggjorde en förhandling och omförhandling av dessa värden tillsammans med eleverna. Detta blev möjligt när dessa värden framträdde som långt ifrån självklara.

8. Skolverkets sammanfattande kommentarer

Vikten av att arbeta med värdegrundsfrågor kan sägas ha landat i den svenska skolan. Viljan att arbeta med frågorna är generellt sett stor även om kunskaper och förutsättningar, både på skolor och mellan skolor, skiljer sig åt. Läroplanernas intention, att värdegrunden ska genomsyra allt arbete i skolan, kan sägas vara en accepterad strävan på många håll – om än långt ifrån förverkligad.

Utifrån de två övergripande strategier för arbete med värdegrunden som Skolverket tydliggjort kan det konstateras att det finns väsentliga skillnader i hur värdegrunden förstås och tillämpas i skolorna. Däremot ifrågasätts inte de grundläggande värden som finns uttryckta i de svenska läroplanerna, och som nu än tydligare skrivits fram i den nya skollagen.

När det goda tas för givet och värdegrunden ses som något självklart gott är tendensen dels att värdegrunden blir till en fråga om egenskaper och beteenden, som somliga har och andra inte, dels att den uppfattas som åtskild från kunskapsuppdraget. Fokus på elevers beteenden och egenskaper kan, om det tillämpas isolerat, komma att bli verktyg för att åtgärda det som uppfattas som brister hos enskilda elever. Som kontrast till detta ger forskarna exempel på olika nivåer – skolövergripande och på klassrumsnivå – hur elever, föräldrar, närsamhälle görs delaktiga. Den stora skillnaden, så som den framstår i forskarstudien, går då mellan att se elever som subjekt snarare än som objekt för fostran. ”Att vara delaktig är också att vara med att skapa situationen”, skriver forskarna.

Tendensen att fokusera på elevers beteenden och egenskaper synliggör ett reellt hinder för arbetet med värdegrunden. Fokus på det som uppfattas som brister hos enskilda eller grupper av elever hindrar verksamheter från att rikta blicken mot hur normer och värden tar sig uttryck på den egna skolan – i undervisningen och i organisationen. När arbetet med värdegrunden ses som något skilt från den ordinarie undervisningen blir detta än mer problematiskt.

Tillämpningen av värdegrunden, i undervisningen och i organisationen, ställer krav på olika sorters kunskap och kompetens. Utifrån resultat från den aktuella forskarstudien, tillsammans med utvärderingen av metoder mot mobbning (Skolverket, 2011), Skolverkets lägesbedömningar liksom Skolinspektionens kvalitetsgranskning (Skolinspektionen, 2010) drar Skolverket slutsatsen att den grundläggande förståelsen för värdegrundens mening, betydelse och tillämpning behöver öka på skolorna.

I utvärderingen av metoder mot mobbning konstateras att den vardagskunskap lärare har om mobbning inte är tillräcklig. Skolverket drar slutsatsen att detta även gäller för arbetet med värdegrundsfrågor i stort. Det behövs djupa och breda kunskaper för att värdegrunden ska kunna genomsyra hela verksamheten. Framför allt vill Skolverket betona att i den förhandling och omförhandling av frågor som är kopplade till värdegrunden är det inte värdegrunden i sig som ska förhandlas. Förhandling och omförhandling behöver, i den egna verksamheten, framför allt ske utifrån hur normer och värden tar sig uttryck och gestaltas – i olika beslut, i organisation och i undervisningen.

Att uppmärksamma normer och värden, hur dessa tar sig uttryck både i samhället och i verksamheterna, är här av särskild vikt. Detta påpekas både i forskarstudien, i utvärderingen av metoder mot mobbning och i Skolinspektionens kvalitetsgranskning. Ett normkritiskt förhållningssätt kan här utgöra ett viktigt redskap för att kunna fördjupade samtal om normer både i personalgrupper och med eleverna.

Forskarstudien visar även att kompetensen att, på olika sätt, kunna föra fördjupade samtal om etiska och moraliska frågor med eleverna behöver utvecklas. Här behöver också en tydligare koppling göras till elevernas vardag, vilket också påpekats av Skolinspektionen, för att på så sätt skapa möjligheter för en förhandling och omförhandling av frågor som berör grundläggande värderingar – både i undervisningen och när värden, i olika andra sammanhang, ställs på sin spets.

Huvudmän och rektorer har i detta arbete en nyckelposition och behöver ta ansvar för att det finns en genomarbetad plan för hur styrdokumentet ska hållas levande och för hur arbetet på skolorna ska bedrivas. Denna styrning behöver i sin tur också bygga på delaktighet då grundläggande värden hela tiden behöver förhandlas och omförhandlas. Huvudmän och rektorer behöver också skapa förutsättningar för att pedagogiska diskussioner med fokus på värdegrundsfrågor ges utrymme.

9. Referenser

Skolinspektionen (2010). *Skolors arbete vid trakasserier och kränkande behandling*. Rapport 2010:1. Stockholm: Skolverket.

Skolverket (1999). *Ständigt. Alltid!*. Stockholm: Skolverket, Dnr 1999:1345

Skolverket (2000). *En fördjupad studie om värdegrunden – om möten, relationer och samtal som förutsättningar för arbetet med de grundläggande värdena*. Stockholm: Skolverket, Dnr 2000:1613.

Skolverket (2002). *Värdegrundsboken – om samtal för demokrati i skolan*. Stockholm: Skolverket.

Skolverket (2005). *Skolverkets lägesbedömning 2005 av förskoleverksamhet, skolbarnomsorg, skola och vuxenutbildning*. Rapport 262. Stockholm: Skolverket.

Skolverket (2009). *Vad påverkar resultaten i svenska grundskola? Kunskapsöversikt om betydelsen av olika faktorer. Sammanfattande analys*. Stockholm: Skolverket.

Skolverket (2011). *Utvärdering av metoder mot mobbning*. Rapport 353. Stockholm: Skolverket.